

ΕΓΚΩΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΘΑ ΝΟΥΣΜΠΑΟΥΜ

(Για την αναγόρευσή της σε επίτιμη διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών)

**Κυριε Πρύτανη,
Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και
Θεωρίας της Επιστήμης,
Αγαπητές φοιτήτριες, αγαπητοί φοιτητές,
Αγαπητές συνάδελφοι, αγαπητοί συνάδελφοι,
Κυρίες και κύριοι,**

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών τιμά απόψε μια διαπρεπή φιλόσοφο που το έργο της παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της σύγχρονης ηθικής και πολιτικής σκέψης. Στο πρόσωπο της καθηγήτριας Μάρθας Νουσμπάουμ αναγνωρίζουμε τον εξάίρετο συνδυασμό της δημιουργικής ερμηνευτικής προσέγγισης κλασικών φιλοσοφικών και λογοτεχνικών κειμένων και του συστηματικού στοχασμού που δεν περιορίζεται σε αφηρημένες αναλύσεις, αλλά ανταποκρίνεται εύστοχα στις προκλήσεις των πρακτικών προβλημάτων της εποχής μας. Από την αξιοποίηση του αριστοτελικού στοχασμού για την κατανόηση του «εύθραυστου χαρακτήρα» του ανθρώπινου αγαθού, μέχρι την διαμόρφωση των κατάλληλων εννοιολογικών εργαλείων για μια νέα ηθική ανάγνωση της λογοτεχνίας, από την διεξοδική μελέτη των συναισθημάτων ως τρόπων γνωστικής πρόσβασης σε οικουμενικές αξίες, μέχρι την διερεύνηση των δυνατοτήτων όξυνσης της ευαισθησίας απέναντι στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στους χώρους της οικονομίας, του δικαίου και της πολιτικής, η Νουσμπάουμ ασκεί την φιλοσοφική επιχειρηματολογία στην κριτική καλλιέργεια της φαντασίας. Στο στενό πλαίσιο της παρουσίασης που ακολουθεί δεν είναι βέβαια δυνατό να καλυφθεί με επάρκεια το ευρύ φάσμα ενός τόσο πλούσιου συγγραφικού έργου που εκτείνεται ήδη σε περισσότερα από δώδεκα βιβλία και από διακόσια πενήντα επιστημονικά άρθρα. Θα επισημανθούν απλώς οι κυριότεροι σταθμοί της πνευματικής πορείας της τιμώμενης καθηγήτριας και θα επιχειρηθεί να αναδειχθούν οι σταθερές της κατευθύνσεις.

Ενας από τους κεντρικούς άξονες της παιδείας της Μάρθας Νουσμπάουμ είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Και από το ξεκίνημα των μεταπτυχιακών

φιλολογικών και φιλοσοφικών της σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ συνδυάζει τη μελέτη του αρχαιοελληνικού στοχασμού με την εξοικείωση με την προβληματική της σύγχρονης φιλοσοφίας. Μαθητεύει κοντά σε μεγάλους δασκάλους όπως ο Τζ.Ε.Λ. Όουεν (Owen), ο επόπτης της διδακτορικής της διατριβής, αλλά και ο Νέλσον Γκούντμαν (Goodman), ο Χίλαρυ Πάτναμ (Putnam), ο Τζων Ρωλς (Rawls), ο Τόμας Νέηγκελ (Nagel). Πρώτη της σημαντική δημοσίευση είναι ένα εκτενές άρθρο για την ψυχή στον Ηράκλειτο που δημοσιεύτηκε σε δύο μέρη στο περιοδικό *Phronesis* το 1972. Θέμα της διδακτορικής της διατριβής θα είναι η κριτική έκδοση και ο σχολιασμός του *Περί ζώων κινήσεως* του Αριστοτέλη, που θα εκδοθεί το 1978. Τα δοκίμια που συνοδεύουν το κείμενο ασχολούνται με την εξήγηση της κίνησης των ζώων και εξετάζουν το γενικό πρόβλημα της τελεολογικής εξήγησης στο έργο του Αριστοτέλη. Υπεισέρχονται όμως και σε συναφή, ειδικότερα ερωτήματα που αφορούν την κατανόηση της ανθρώπινης πράξης, νοούμενης σε συνέχεια με την συμπεριφορά των άλλων ζώων, όπως η λειτουργία του πρακτικού συλλογισμού και ο ρόλος της φαντασίας και η σχέση της με την αίσθηση, την όρεξη και την σκέψη που οδηγεί στην πράξη. Διερευνάται το καίριο ζήτημα της αναλογίας μεταξύ θεωρητικού και πρακτικού συλλογισμού και η δυνατότητα διαμόρφωσης ενός μοντέλου παραγωγικής επιστημονικής εξήγησης στην ηθική, με αναφορά στην ιδιαιτερότητα της σχέσης μεταξύ κανόνων και επί μέρους κρίσεων που κατευθύνουν τις επιλογές των δρώντων υποκειμένων. Πρόκειται για μια πρωτότυπη και διεισδυτική εργασία πάνω σε ένα αριστοτελικό κείμενο που δεν είχε προσεχθεί επαρκώς από τους φιλοσόφους, και η αξία της δεν θα αργήσει να αναγνωριστεί από την επιστημονική κοινότητα.

Το βιβλίο ωστόσο που κάνει γνωστή τη Νουσμπάουμ, όχι μόνο στους ομοτέχνους, αλλά και στο κοινό με ευρύτερα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, και δίνει το καθοριστικό στίγμα της περαιτέρω εξέλιξης του προβληματισμού της είναι αναμφίβολα το *The Fragility of Goodness (Ο εύθραυστος χαρακτήρας της αγαθότητας)* που εκδίδεται το 1986, με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο *Τύχη και ηθική στην ελληνική τραγωδία και φιλοσοφία*. (Το βιβλίο κυκλοφορεί σε δεύτερη έκδοση από το 2001 με νέα, πολύ χρήσιμη εισαγωγή όπου η Νουσμπάουμ επιχειρεί να συμπληρώσει την επιχειρηματολογία της μέσα από την οπτική της πιο πρόσφατης σκέψης της και να απαντήσει σε διάφορες κριτικές ενστάσεις.)

Την δεκαετία του '80 βρισκόμαστε ήδη σε μια περίοδο αναβίωσης του ενδιαφέροντος για την αριστοτελική ηθική. Μέσα από τις προγενέστερες αναλύσεις

της Ελίζαμπεθ Άνσκομπ (Anscombe) και του Άλασνταιρ Μακιντάϊρ (MacIntyre) η αρετολογική ηθική του Σταγειρίτη, εμφανίζεται ως μια ιδιαίτερα ελκυστική εναλλακτική φιλοσοφική προσέγγιση αναγκαία για να διορθωθούν οι κυρίαρχες αντιλήψεις της συνεπειοκρατικής θεώρησης του ωφελιμισμού και της καντιανής δεοντοκρατίας και για να ξεπεραστούν κατά το δυνατόν τα αδιέξοδα της ηθικής παράδοσης των Νεώτερων Χρόνων.

Η Νουσμπάουμ εστιάζει την προσοχή της σε ένα βασικό στοιχείο της αριστοτελικής αντίληψης του ηθικού βίου που είχε επισημάνει πριν από μια εικοσαετία ο Πιερ Ομπάνκ (Aubenque), όταν έκανε λόγο στη μελέτη του για την φρόνηση (*La prudence chez Aristote*) για «υπαρξιακή νοησιарχία» («intellectualisme existential»). Το στοιχείο αυτό είναι η αναγνώριση του εύθραυστου χαρακτήρα της ανθρώπινης ευδαιμονίας, ή, όπως γράφει η ίδια στην εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου της, του χάσματος ανάμεσα στην καλλιέργεια και την άσκηση των αρετών και την επίτευξη της ευδαιμονίας, της ολόπλευρης άνθησης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Ενώ ο Σωκράτης και ο Πλάτων φαίνεται να πιστεύουν πως ο αγαθός άνθρωπος είναι απόλυτα ασφαλής απέναντι στις ανατροπές της τύχης και πως η ευδαιμονία ουσιαστικά δεν κινδυνεύει εφόσον είναι κατορθωτή η αρετή, ο Αριστοτέλης, όπως και οι τραγικοί ποιητές, σύμφωνα με την ανάλυση της Νουσμπάουμ, συνειδητοποιεί πλήρως πως η ευμετάβολη διάσταση των «πρακτών», όπου «ενδέχεται και άλλως έχουν» δεν επιτρέπει ηθική αισιοδοξία. Σε κάποιο μάλιστα βαθμό και η ίδια η ανάπτυξη των αρετών μπορεί να θεωρηθεί εύθραυστη εφόσον υπόκειται στην ενδεχομενικότητα και την επίδραση παραγόντων μη ελεγχόμενων από τα δρώντα υποκείμενα.

Εκείνο που εντυπωσιάζει τον αναγνώστη, ακόμη και όταν εκείνος δεν συμφωνεί σε όλα τα σημεία με την ερμηνεία των επί μέρους χωρίων και την ανάλυση συγκεκριμένων θέσεων και επιχειρημάτων, είναι η δημιουργική και πρωτότυπη συσχέτιση κειμένων που έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε αποκλειστικά λογοτεχνικά ή φιλοσοφικά. Έτσι, πέρα από την συζήτηση πλατωνικών διαλόγων των οποίων αναγνωρίζοταν πάντοτε η προφανής λογοτεχνική ποιότητα, τα *Ηθικά Νικομάχεια*, εξετάζονται παράλληλα με τον *Αγαμέμνονα* και τους *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου, την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, την *Εκάβη* του Ευριπίδη. Η δραματική παρουσίαση της σύγκρουσης ασύμμετρων αξιών, της μη επιλυσιμότητας των τραγικών διλημμάτων, της πίεσης ασυμφιλίωτων και αντίθετων ηθικών επιταγών, φωτίζεται μέσα από την φιλοσοφική κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης. Αντίθετα, η αντιπαλότητα

μεταξύ του Πλάτωνα και των ποιητών προσεγγίζεται μέσα από το πρίσμα της χμιαρικής αναζήτησης από τον συγγραφέα της *Πολιτείας* μιας ορθολογικής ηθικής γνώσης και πράξης τελείως απρόσβλητης από τη μοίρα και από τις οποιεσδήποτε απρόβλεπτες συγκυρίες. Φυσικά, δεν απουσιάζει η αναγνώριση της ενσωμάτωσης, αφομοίωσης και αξιοποίησης της ποιητικής φωνής μέσα στο ίδιο το πλατωνικό «αντιτραγικό θέατρο», κατά την έκφραση της Νουσμπάουμ, με ιδιαίτερη έμφαση στον *Φαίδρο*, η ανάλυση του οποίου ακολουθεί τη συζήτηση του *Πρωταγόρα*, της *Πολιτείας* και του *Συμποσίου*.

Το *Fragility of Goodness*, όπως θα περίμενε κανείς, προκαλεί την προσοχή των νεοαριστοτελικών ηθικών φιλοσόφων που προσπαθούν να οικειοποιηθούν την επιχειρηματολογία του στην αντιπαράθεσή τους με τους ωφελμιστές και καντιανούς αντιπάλους τους. Όμως, η Μάρθα Νουσμπάουμ σπεύδει να τονίσει πως δεν συμμερίζεται τις συχνά μονόπλευρες τοποθετήσεις αυτών των νεοαριστοτελικών. Όπως θα φανεί σαφώς από μεταγενέστερες εργασίες της, δεν συμφωνεί με ακραίες αντιθεωρητικές και μερικοκρατικές προσεγγίσεις στο χώρο της ηθικής, οι υποστηρικτές των οποίων επικαλούνται συχνά μια εσφαλμένη ανάγνωση του ίδιου του Αριστοτέλη. Πάντως, και η ίδια δεν υιοθετεί μια αμιγώς αριστοτελική οπτική, στο βαθμό που ενδιαφέρεται για μια συνθετότερη αντιμετώπιση. Έτσι, δεν θα αργήσει να στραφεί στη μελέτη των Στωικών που της επιτρέπουν να επεξεργαστεί μια περίπλοκη γνωσιοκρατική αντίληψη των συναισθημάτων και να κινηθεί στην κατεύθυνση μιας περισσότερο εξισωτικής κανονιστικής ηθικής. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η Νουσμπάουμ διατηρεί ακέραιη την πίστη της σε μια φιλελεύθερη αντίληψη της πολιτικής σκέψης και πρακτικής και δεν μπορεί να προσυπογράψει τα προτάγματα οποιουδήποτε κοινοτισμού νεοαριστοτελικής έμπνευσης. Δεν διστάζει να επιδιώξει μια σύνθεση καντιανών και αριστοτελικών στοιχείων, ενώ σε πρόσφατες εργασίες της υπογραμμίζει το ενδιαφέρον του στοχασμού του Μιλλ τον οποίο αποσυνδέει από τις συνήθεις απλουστεύσεις του ακραιφνούς ωφελιμισμού. Για την Νουσμπάουμ ο Μιλλ βρίσκεται μεταξύ Μπένθαμ και Αριστοτέλη.

Προτού όμως παρακολουθήσουμε την εξέλιξη αυτού του ηθικοπολιτικού προβληματισμού μέσα από την δημιουργική πρόσληψη κειμένων της αρχαιοελληνικής, της ρωμαϊκής και της νεότερης φιλοσοφικής παράδοσης, πρέπει να κάνουμε λόγο για ένα άλλο σπουδαίο έργο που συνιστά ουσιώδη συμβολή της Νουσμπάουμ στις σύγχρονες συζητήσεις. Πρόκειται για το *Love's Knowledge* του 1990 (ο τίτλος θα μπορούσε να μεταφραστεί ως *Η γνώση της αγάπης* - όπου η γενική

είναι υποκειμενική, ή γενική της ιδιότητας – η γνώση την οποία παρέχει η αγάπη, ή η γνώση που χαρακτηρίζει την αγάπη και τα συναισθήματα γενικότερα). Ο υπότιτλος, *Δοκίμια για τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία*, που σημαίνει ουσιαστικά δοκίμια για τις σχέσεις φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, φανερώνει το γενικότερο μεταφιλοσοφικό ενδιαφέρον των δοκιμίων του τόμου. Τα δοκίμια αυτά αφορούν μεταξύ άλλων και τις μεθόδους αναζήτησης ερμηνείας και εφαρμογής των αρχών της ηθικής φιλοσοφίας με αναφορά στην μελέτη μεγάλων λογοτεχνικών έργων, κυρίως ορισμένων μυθιστορημάτων του δέκατου αιώνα και των αρχών του εικοστού αιώνα, και όχι μόνο. Μετά από τη γόνιμη παράλληλη μελέτη των ελληνικών τραγωδιών και της κλασικής φιλοσοφίας, η Νουσμπάουμ μας διδάσκει πώς να διαβάζουμε μυθιστορήματα και νουβέλες, όπως του Χένρυ Τζέιμς, του Ντίκενς, του Προύστ, του Μπέκετ, ως πολύτιμη πηγή για την ηθική σκέψη. Είναι αδύνατον να συνοψιστούν εδώ σε λίγες γραμμές τα περίπλοκα επιχειρήματα και οι ποικίλες επί μέρους παρατηρήσεις που στηρίζουν τα συμπεράσματα του *Love's Knowledge*. Αρκούν ωστόσο να αναφερθούν ορισμένα σημεία για να τονιστεί η ιδιαιτερότητα της προτεινόμενης θεώρησης που ανοίγει πιστεύω μια νέα σελίδα στην ηθική φιλοσοφία αλλά και στη φιλοσοφική προσέγγιση της λογοτεχνίας και της θεωρίας της.

Ξεκινώντας από την αριστοτελική της αφετηρία, αλλά αξιοποιώντας και την μεθοδολογική αρχή της «αναστοχαστικής ισορροπίας» του Τζων Ρωλς (Rawls), η Νουσμπάουμ εισηγείται την αναζήτηση μιας «αντιληπτικής ισορροπίας» που είναι απαραίτητη για την σωστή προσαρμογή της ηθικής θεωρίας στην πραγματικότητα της εμπειρίας μας. Αυτή επιτυγχάνεται μέσα από το συνδυασμό της ηθικής αντίληψης και ευαισθησίας, της οξυμένης μέσα από την προσεκτική ανάγνωση της λογοτεχνίας και από την κατάλληλη καλλιέργεια της φαντασίας, με αρχές και κανόνες που μας παρέχει η φιλοσοφική σκέψη. Για παράδειγμα, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την λειτουργία αλλά και την ηθική σημασία των συναισθημάτων όπως η αγάπη και ο έρωτας, αν τα αποτιμούμε μόνο μέσα από τις ορθολογικές μας αφηρημένες κρίσεις και δεν εξοικειωνόμαστε με τη λειτουργία τους, όχι μόνο μέσα στην ζωή μας αλλά μέσα από τις φανταστικές καταστάσεις που μας περιγράφει με τόσες λεπτομέρειες η καλή λογοτεχνία, με παραδείγματα σαν εκείνα της Αλμπερτίν και του Μαρσέλ της *Αναζήτησης του Χαμένου Καιρού* ή του Στίαρφορθ του *Ντέιβιντ Κόπερφελντ*. Όπως τονίσαμε και παραπάνω, η Νουσμπάουμ δεν απορρίπτει τις ηθικές αρχές, αλλά επιδιώκει το συντονισμό τους με την «αίσθησιν των εσχάτων πρακτών». Ασκεί έντονη κριτική στον αισθητισμό, το φορμαλισμό και την ακραία

κειμενοκρατική προσέγγιση της σύγχρονης θεωρίας της λογοτεχνίας. Πιστεύει, όπως και ο κριτικός Γουαϊν Μπουθ (Booth), -διαφωνώντας με τον δικαστή Ρίτσαρντ Πόσνερ (Posner)-, ότι πρέπει να αναγνωριστεί η δυνατότητα, αν όχι και η αναγκαιότητα της ηθικής κριτικής της λογοτεχνίας – ηθικής κριτικής με την ευρεία έννοια. Γράφει χαρακτηριστικά,

«Φαντάζομαι μια θεωρία της λογοτεχνίας που διαλέγεται με την ηθική θεωρία. Φαντάζομαι πως αυτή η συνεργασία έχει πρακτικό χαρακτήρα, καθώς αναζητούμε εικόνες του βίου με τις οποίες ίσως θα μπορούσαμε να ζήσουμε μαζί και αναρωτιόμαστε ποιες συλλήψεις και εικόνες ταιριάζουν καλύτερα με το πλήρες φάσμα των αντιλήψεων και των πεποιθήσεών μας, αποβλέποντας σε μια αντιληπτική ισορροπία».

Για να μπορούμε να ανταποκριθούμε σωστά στο ερώτημα για το τί είδους ζωή θα θέλαμε και θα έπρεπε να ζούμε – μαζί με τους συνανθρώπους μας -, χρειάζεται, σύμφωνα με την διατύπωση του Χένρυ Τζέιμς, να διαθέτουμε «λεπτή επίγνωση και πλούσια υπευθυνότητα», να είμαστε “finely aware and richly responsible”. Και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να μας το διδάξει η αφηρημένη ηθική θεωρία από μόνη της.

Η συστηματική αναφορά σε λογοτεχνικά έργα συνεχίζεται και σε πιο πρόσφατες μελέτες της Νουσμπάουμ. Εδώ αξίζει να προσεχτεί η ειδική συζήτηση της ενδεχόμενης συνεισφοράς της λογοτεχνίας στην πολιτική σκέψη και πράξη, στο *Poetic Justice (Ποιητική δικαιοσύνη)* με υπότιτλο, *Η λογοτεχνική φαντασία στη δημόσια ζωή*, του 1995, όπου οι χαρακτήρες του *Hard Times* του Ντίκενς, χρησιμεύουν για να δείχτεί η ανεπάρκεια των ψυχρών ωφελιμιστικών μοντέλων ορθολογικότητας στα οποία συχνά παραπέμπει η επιχειρηματολογία των πολιτικών μας ηγετών και των τεχνοκρατών που τους παρέχουν τις υπηρεσίες τους. Παράλληλα, στο ίδιο βιβλίο υποστηρίζεται πως οι αναγνώστες της λογοτεχνίας μπορούν να παίξουν το ρόλο του αμερόληπτου παρατηρητή του Ανταμ Σμιθ (Smith) στο *A Theory of Moral Sentiments*, που αν και δεν αποφεύγει σε κάποιο βαθμό την ταύτιση μέσα από την συμπάθεια με τα αντικείμενα της παρατήρησής του, μπορεί να πετύχει το σωστό «φιλτράρισμα» εκείνων των συναισθημάτων τα οποία θα χαρακτηρίζαμε ως ορθολογικά. Αλλά θα μπορούσαν να σημειωθούν και πλήθος άλλα παραδείγματα, από την εξέταση της *Μήδειας* του Σενέκα στο *The Therapy of Desire (Η θεραπεία της επιθυμίας)*, μέχρι την περιγραφή τρόπων ανάπτυξης της αφηγηματικής φαντασίας μέσα από τη λογοτεχνία, στο *Cultivating Humanity (Η καλλιέργεια της ανθρώπινης ιδιότητάς μας)*, την ανάδειξη της ηθικής σημασίας του προβληματισμού για την εσωτερική πραγματικότητα των άλλων μέσα από τη

συζήτηση του Στο Φάρο της Βιρτζίνια Γουλφ, στο *Sex and Social Justice* (Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη) και την ανάλυση των τρόπων «ψυχικής ανάβασης» που παρέχουν οι διάφορες μορφές αγάπης όπως παρουσιάζονται σε κείμενα ποιητών και συγγραφέων (του Δάντη, της Μπροντέ, του Τζόυς κα.) στο *Upheavals of Thought* (Αναστατώσεις της σκέψης). Εκείνο που είναι προφανές είναι η συνεχής, συνεπής και γόνιμη εφαρμογή της μεθόδου που πρωτοχρησιμοποιήθηκε στο *Fragility of Goodness* και αναπτύχθηκε σε όλες τις διαστάσεις στο *Love's Knowledge*.

Όμως ας ξαναγυρίσουμε στο 1994, χρονιά της έκδοσης του *The Therapy of Desire*, με υπότιτλο, (Θεωρία και πρακτική στην ελληνιστική ηθική). Όπως επισημάναμε παραπάνω, η Νουσμπάουμ επεκτείνει την έρευνά της στον χώρο της ελληνιστικής φιλοσοφίας με ιδιαίτερη έμφαση στη σκέψη των Στωικών. Ασχολείται με τις βασικές εναλλακτικές εκδοχές της πρακτικής φιλοσοφίας αυτής της περιόδου, που εκπροσωπούν οι σχολές των Επικούρειων, των Στωικών και των Σκεπτικών. Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει εδώ και στην πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυσή της της αντιμετώπισης του θυμού στον δημόσιο βίο στο *De Ira* του Σενέκα –που αναπτύσσεται με αφορμή το παράδειγμα της έκφρασης θυμού κατά του εχθρού από στρατιωτικούς σαν τον στρατηγό Νόρμαν Σβάρτσκοφ (Swarzkopf)-, θυμού ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε απάνθρωπη συμπεριφορά, ακόμη και σε εγκλήματα πολέμου. Το βιβλίο, γραμμένο σε γλαφυρό αλλά και διαυγές ύφος, περιγράφει την φανταστική αναζήτηση του σωστού τρόπου ζωής από μια νέα γυναίκα, το Νικίδιον (αναφερόμενη ως μαθήτρια του Επικούρου από τον Διογένη Λαέρτιο), που καταφεύγει στους διάφορους φιλοσόφους της ελληνιστικής εποχής για να βρει την απάντηση στα ερωτήματά της σχετικά με το πώς θάπρεπε να ζει. Πρόκειται ουσιαστικά για την διερεύνηση των κυριότερων παραλλαγών μιας τέχνης του βίου εμπνεόμενης σε μεγάλο βαθμό από το πρότυπο της ιατρικής. Τα επιχειρήματα της «συμπονετικής» (compassionate) αυτής φιλοσοφίας – όπως την αποκαλεί – είναι θεραπευτικά, εφόσον μας βοηθούν να αντιμετωπίσουμε διάφορες μορφές ψυχικού πόνου και οδύνης, που μπορεί να προκαλούνται, μεταξύ άλλων, από το φόβο του θανάτου, αλλά και από ανεξέλεγκτα πάθη και επιθυμίες, και να οδηγηθούμε στην αταραξία. Όπως γράφει η Νουσμπάουμ, η αριστοτελική αναγνώριση του ρόλου των παθών αποτελούσε ένα σημαντικό προηγούμενο, αλλά η ανάλυση που συναντά κανείς στο έργο Επικούρειων και Στωικών προχωρεί πολύ βαθύτερα. Έτσι, η συγγραφέας του *The Therapy of Desire* θα υιοθετήσει τελικά την γνωσιοκρατική αντίληψη που επεξεργάζονται οι Στωικοί, σύμφωνα με την οποία τα πάθη εκφράζονται, ή καλύτερα,

ταυτίζονται με αξιολογικές πεποιθήσεις και κρίσεις, μόνο που δεν θα συμφωνήσει μαζί τους πως οι κρίσεις αυτές είναι όλες ψευδείς. Αργότερα, η κεντρική ιδέα της προσέγγισης των Στωικών θα της χρησιμεύσει για την ανάπτυξη της δικής της θεωρίας των συναισθημάτων. Στο *Upheavals of Thought*, βιβλίο του 2001 στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια, θα προτείνει τη δική της νεοστωική θεωρία. Όπως είδαμε και παραπάνω, τα συναισθήματα για τη Νουσμπάουμ έχουν ουσιώδη γνωστική λειτουργία και μας αποκαλύπτουν την ύπαρξη αξιών σημαντικών για τη ζωή μας.

Πρέπει να τονιστεί πως η Μάρθα Νουσμπάουμ ενδιαφέρεται για την απήχηση και το πρακτικό αντίκρουσμα της σκέψης της. Θα λέγαμε ότι το έργο της αποτελεί ιδιαίτερη συμβολή και στο χώρο της εφαρμοσμένης ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, με την κυριολεκτική σημασία του όρου *εφαρμοσμένη*. Η δουλειά της στο *World Institute for Development Economics* (Διεθνές Ινστιτούτο για τα Αναπτυξιακά Οικονομικά), σε συνεργασία με τον Αμάρτσα Σεν (Sen), της δίνει την ευκαιρία να μελετήσει από κοντά τα προβλήματα του Τρίτου Κόσμου και να αναρωτηθεί για τις κατάλληλες προϋποθέσεις και συνθήκες πραγμάτωσης ιδεωδών κοινωνικής δικαιοσύνης. Πολλά από τα παραδείγματα που παραθέτει στα βιβλία της είναι παρμένα από πραγματικές καταστάσεις, όπως προσωπικές ιστορίες Ινδών γυναικών τις οποίες η ίδια γνωρίζει άμεσα, και φυσικά διάφορες πολιτικές και δικαστικές διαμάχες στις Η.Π.Α. (για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, σχετικά με τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων).

Η θεώρηση των Στωικών θα αποτελέσει το πρότυπό της για την ανάπτυξη μιας κοσμοπολιτικής συνείδησης που θα της επιτρέψει να ασκήσει έντονη κριτική στον πατριωτισμό. Καρπός αυτού του προβληματισμού θα είναι το βιβλίο της *For Love of Country* (Υπέρ Πατρίδος), που κυκλοφορεί το 1996, - και στη χώρα μας το 1999 (από τις εκδόσεις Scripta) – συμπεριλαμβάνοντας κριτικές διαφόρων άλλων γνωστών φιλοσόφων και προσπάθεια αντίκρουσής τους. Τέλος, στη μελέτη για την αμερικανική ανώτατη εκπαίδευση *Cultivating Humanity* (του 1997) η ικανότητα να διευρύνουμε τον πολιτισμικό μας ορίζοντα, να υπερβαίνουμε τους τοπικούς περιορισμούς της δικής μας οπτικής και να θεωρούμε τον εαυτό μας πολίτη του κόσμου, παρουσιάζεται σαν μια από τις βασικές απαιτήσεις της φιλελεύθερης ανθρωπιστικής παιδείας, μαζί με την κριτική και αυτοκριτική σκέψη και την καλλιέργεια της φαντασίας.

Η οικουμενική οπτική της Νουσμπάουμ υπαγορεύει την απόρριψη του σχετικισμού και επιβάλλει την αναζήτηση τρόπων ανάδειξης και ουσιαστικής διασφάλισης βασικών οικουμενικών αξιών. Η στωική τέχνη του βίου στην οποία στρέφεται για να συμπληρώσει την αριστοτελική της θεώρηση και οι τεχνικές του εαυτού που συνδέονται με αυτήν την τέχνη του βίου δεν είναι αισθητικού αλλά πρωτίστως ηθικού χαρακτήρα. Ετσι, δεν είναι τυχαίο ότι η τοποθέτησή της βρίσκεται στον αντίποδα της προσέγγισης μεταμοντέρνων στοχαστών νιτσεικής έμπνευσης όπως ο Φουκώ (Foucault). Κοινές, βασικές ανθρώπινες ανάγκες και ικανότητες αποτελούν για τη φιλόσοφό μας πραγματικά στοιχεία στα οποία θα στηριχθεί η θεωρητική δικαιολόγηση και η προσπάθεια πρακτικής εφαρμογής καθολικά ισχυρών αρχών. Ήδη από το 1988, στο σημαντικό άρθρο της «Non-Relative Virtues: An Aristotelian Approach» («Μη σχετικές αρετές: Μια αριστοτελική προσέγγιση») είχε επιχειρήσει να επεξεργαστεί μια μη σχετικιστική μορφή αρετολογικής ηθικής με αναφορά σε ορισμένες σταθερές της κοινής ανθρώπινης εμπειρίας (μεταξύ άλλων, θνητότητα, ηδονή και πόνος, κοινωνικότητα, πρακτική ορθολογικότητα). Σε πιο πρόσφατα κείμενά της, στο *The Quality of Life (Ποιότητα Ζωής)* με τον Αμάρτσα Σεν το 1993, στο *Sex and Social Justice* του 1999, που μόλις κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση (από τις εκδόσεις Scripta), και στο *Women and Human Development (Γυναίκες και ανθρώπινη ανάπτυξη)* του 2000 επιδιώκει να προσδιορίσει αντικειμενικά κριτήρια της άνθησης του ανθρώπου, του ευ ζην, αν όχι και της ευδαιμονίας με την αρχική αριστοτελική της σημασία. Γράφει σχετικά η Νουσμπάουμ στο *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*:

«...Έχοντας απομονώσει ορισμένες λειτουργίες που μοιάζουν θεμελιώδεις για τον ορισμό ακριβώς της παρουσίας της ανθρώπινης ζωής, δεν αρκούμαστε στα στοιχειώδη μόνο ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Θέλουμε να προσδιορίσουμε τα ειδικότερα χαρακτηριστικά μιας ζωής στην οποία θα είναι εφικτό το πλήρως ανθρωπίνως λειτουργείν, ή ένα είδος βασικής ανθρώπινης ευδοκίμησης. Γιατί δεν θέλουμε η πολιτική να εκλάβει ως στόχο της απλώς την επιβίωση· θέλουμε να περιγράψουμε μια ζωή στην οποία η αξιοπρέπεια του ανθρώπινου όντος δεν παραβιάζεται από την πείνα, τον φόβο ή την απουσία ευκαιριών. (Η ιδέα είναι εν πολλοίς ιδέα του Μαρξ, ο οποίος χρησιμοποίησε μιαν αριστοτελική έννοια του λειτουργείν για να περιγράψει τη διαφορά μεταξύ της απλώς ζωώδους χρήσης των ικανοτήτων που έχει ένας άνθρωπος και μιας «πραγματικά ανθρώπινης χρήσης»). Ο κατάλογος των θεμελιωδών ανθρώπινων ικανοτήτων που ακολουθεί, είναι μια απόπειρα να προσδιορίσουμε ειδικότερα αυτή τη βασική έννοια του αγαθού. Όλοι οι πολίτες πρέπει να έχουν αυτές τις ικανότητες, οτιδήποτε άλλο και αν έχουν ή επιδιώκουν. Τον εισηγούμαι ως έναν κατάλογο ικανοτήτων και όχι

πραγματικών τρόπων λειτουργείν, γιατί θα υποστηρίξω ότι η ικανότητα, και όχι αυτό καθαυτό το λειτουργείν, πρέπει να αποτελεί τον στόχο της δημόσιας πολιτικής.»

Στις θεμελιώδεις αυτές λειτουργικές ικανότητες, πρέπει κατά την Νουσμπάουμ να συμπεριληφθούν η ζωή μιας κανονικής διάρκειας, η σωματική υγεία και ακεραιότητα, η αξιοποίηση των αισθήσεων, της φαντασίας και της σκέψης, η έκφραση συναισθημάτων και η δημιουργία ψυχικών δεσμών με πρόσωπα και πράγματα πέραν των εαυτών μας, η καλλιέργεια του πρακτικού λόγου και του κριτικού στοχασμού, η ανάπτυξη πνευματικών δεσμών και η συμμετοχή σε σχέσεις κοινωνικής αλληλεπίδρασης με τους άλλους ανθρώπους, το ενδιαφέρον για τα άλλα είδη και τον φυσικό κόσμο που μας περιβάλλει, η απόλαυση του παιχνιδιού και δραστηριοτήτων αναψυχής, κάποιος αποτελεσματικός βαθμός ελέγχου του πολιτικού και του υλικού περιβάλλοντος, με συμμετοχή στην κοινή πολιτική ζωή και με την κατοχή κάποιας ιδιοκτησίας.

Η συγγραφέας του *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη* έχει κατηγορηθεί πως προτείνει ένα πολύ εκτενή ή αντίθετα ένα πολύ περιοριστικό κατάλογο υποτιμώντας μορφές ανθρώπινης ζωής που δεν περιλαμβάνουν μιαν έστω από αυτές τις χαρακτηριστικές λειτουργίες ακόμη και αν νοούνται απλώς ως ικανότητες. Ωστόσο, οι επικριτές της φαίνεται να μην κατανοούν ότι το εγχείρημα της Νουσμπάουμ μπορεί να υποδείξει ένα ευρύ πλαίσιο στήριξης σημαντικών ανθρώπινων δικαιωμάτων και να εμπνεύσει προγράμματα πολιτικής δράσης σε παγκόσμια κλίμακα.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούμε σύντομα στο ενδιαφέρον της τιμώμενης φιλοσόφου για το φεμινιστικό κίνημα αλλά και για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων. Ο φεμινισμός της στηρίζεται στην οικουμενική της θεώρηση και αποφεύγει της ακρότητες και τις μερικοκρατικές προσεγγίσεις άλλων φεμινιστριών όπως η Κάθριν Μακκίνον (Mackinnon) ή η Αντρέα Ντουόρκιν (Dworkin), παρόλο που η Νουσμπάουμ δε διστάζει να συμφωνήσει και να στηρίζει όποιες απόψεις τους θεωρεί σωστές. Όπως τονίζει επιγραμματικά, στην εισαγωγή του *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*,

«Ο φεμινισμός που υπερασπιζόμαστε εδώ έχει πέντε χαρακτηριστικά: Είναι διεθνιστικός, ουμανιστικός, φιλελεύθερος, ευαίσθητος στην κοινωνική διαμόρφωση της προτίμησης και της επιθυμίας και τέλος εμφορείται από συμπάσχουσα κατανόηση (sympathetic understanding)».

Αυτός ο φεμινισμός εμπνέει την φιλελεύθερη, αλλά και μαχητική προσέγγισή της σε συγκεκριμένα γυναικεία προβλήματα, από την κακοποίηση και καταπίεση των γυναικών σε παραδοσιακές κοινωνίες μέχρι τον πολιτικό έλεγχο ή μη έλεγχο της πορνείας. Ανάλογη είναι και η δράση της υπέρ των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων, όπως ή κατάθεσή της στο δικαστήριο του Ντένβερ με αφορμή μια προβληματική περιοριστική τροπολογία του πολιτειακού Συντάγματος σχετικά με την αντιμετώπιση της ομοφυλοφιλίας. Εδώ, ο Έλληνας αναγνώστης δε μπορεί να μη θυμηθεί την παλαιότερη σχετική τοποθέτηση του Ιωάννη Συκουτρή και τις επιθέσεις που δέχτηκε με αφορμή την εισαγωγή στη μετάφρασή του του πλατωνικού *Συμποσίου*. Η ελληνική κοινωνία και σε αυτό το ζήτημα, όπως και στον συχνά παθολογικό πατριωτισμό της, που έχει καυτηριάσει, μεταξύ άλλων, ένας άλλος σημαντικός διανοούμενος και συγγραφέας μας, ο Εμμανουήλ Ροΐδης, μπορεί ακόμη πολλά να διδαχτεί από τις συγκεκριμένες αναλύσεις της Νουσμπαούμ.

Θα μπορούσε κανείς να συνεχίσει για πολύ αυτή την παρουσίαση και να προχωρήσει στη συζήτηση της συναρπαστικής και κάποτε προκλητικής επιχειρηματολογίας διαφόρων άρθρων όπως το «Aristotelian Social Democracy» («Αριστοτελική σοσιαλδημοκρατία») του 1990, το «Eros and the Wise: The Stoic Response to a Cultural Dilemma», («Ο Ερωτας και ο Σοφός: Η Στωική απάντηση σε ένα πολιτισμικό δίλημμα») του 1995, ή το «Kant and Stoic Cosmopolitanism» («Ο Καντ και ο Στωικός κοσμοπολιτισμός») του 1997. Ωστόσο, είμαστε υποχρεωμένοι να σεβαστούμε τους χρονικούς περιορισμούς της σημερινής εορταστικής περίστασης και να ολοκληρώσουμε την συνοπτική περιγραφή της φιλοσοφικής πορείας της Νουσμπαούμ μέχρι τις μέρες μας.

Στην πιο πρόσφατη φάση του έργου της τιμώμενης καθηγήτριας ανήκουν οι εντυπωσιακές μελέτες της για τα συναισθήματα που και πάλι συνδυάζουν την συστηματική θεωρητική σύλληψη με την εφαρμογή στο πεδίο της εμπειρίας της ιδιωτικής και της δημόσιας ζωής. Το βιβλίο *Upheavals of Thought*, με υπότιτλο *The Intelligence of Emotions (Η ευφυΐα των συναισθημάτων)* συνοψίζει τα πορίσματα της Νουσμπαούμ σχετικά με την φύση, τη λειτουργία και την ηθική διάσταση των συναισθημάτων, αναπτύσσοντας επιχειρήματα που επισημάναμε ήδη μιλώντας για την πρόσληψη και την δημιουργική προέκταση αριστοτελικών και στωικών αντιλήψεων. Εδώ, η φιλοσοφική θεωρία στηρίζεται και από υλικό της σύγχρονης ψυχολογικής έρευνας, χωρίς όμως να γίνεται καμιά παραχώρηση στις ακραίες βιολογίζουσες αντιλήψεις ενός στενού φυσιοκρατικού αναγωγισμού, που τα

τελευταία χρόνια έχει δυστυχώς γίνει του συρμού στο χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας. Ξεκινώντας από την περιγραφή του ρόλου των συναισθημάτων όπως αποτυπώνονται στο κείμενο του Προυστ, η Νουσμπάουμ επιστρέφει στη νεοστωική της γνωσιοκρατική θεώρηση και προτείνει την συνθετική επεξεργασία τριών κεντρικών ιδεών: της γνωστικής αποτίμησης ή αξιολόγησης, της άνθησης, ευδοκίμησης ή ευδαιμονίας του υποκειμένου της πράξης και των κυριότερων στόχων ή σχεδίων που την πραγματώνουν, και τέλος της σημασίας εξωτερικών αντικειμένων ως στοιχείων που συγκροτούν το σχήμα των στόχων αυτών της ζωής μας. Τα συναισθήματα είναι τα γνωστικά μέσα που διαθέτουμε για την ανάδειξη και την κατανόηση της σημασίας των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου για την επίτευξη της ευδαιμονίας μας. Διαφοροποιούμενη από τους Στωικούς, ή συγγραφέας αναγνωρίζει τις ομοιότητες και τη συνέχεια μεταξύ της εμπειρίας των ανθρώπων και εκείνης άλλων ζώων, το ρόλο των κοινωνικών κανονιστικών πεποιθήσεων και αρχών και των επί μέρους προσδιοριστικών παραγόντων της προσωπικής ζωής κάθε ατόμου.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση στο εκτενές μεσαίο τμήμα του βιβλίου της. Μετά από την συζήτηση στοιχειωδών συναισθημάτων φόβου, αγάπης και λύπης, ντροπής και αηδίας, καθώς και της συμβολής της μουσικής στην πρόκληση συναισθημάτων, με ιδιαίτερη αναφορά στον Μάλερ, και πριν από την ανάλυση μορφών και βαθμίδων πνευματικής ανόδου μέσα από τον έρωτα και την αγάπη, που μας συνδέει, όπως είδαμε, και με προγενέστερες συζητήσεις της, η Νουσμπάουμ πραγματεύεται το σημαντικότερο για την ηθική και ειδικότερα την ανάπτυξη αλτρουιστικής συμπεριφοράς, συναίσθημα της συμπόνοιας. Και η συμπόνοια (compassion) που μπορεί να συσχετιστεί με τον αριστοτελικό «έλεον» δεν πρέπει να συγχέεται με τον οίκτο, ο οποίος εκφράζει στάση ανωτερότητας και συγκατάβασης. Εδώ, η επιχειρηματολογία ξεκινά από την βαθιά υπαρξιακή συνειδητοποίηση που αποτελεί σταθερά της σκέψης της Νουσμπάουμ από την εποχή του *Fragility of Goodness*. Πρόκειται για την τραγική αίσθηση του εύθραυστου, του τρωτού και ευάλωτου χαρακτήρα της ανθρώπινης ζωής. Αυτή η συμπόνοια – ή, αν θέλετε, η έμπρακτη έκφραση της βαθύτερης συμπάθειας που συνοδεύει και πρέπει να ακολουθεί στο επίπεδο της συμπεριφοράς την συμπάσχουσα κατανόηση του άλλου, αποτελεί το κλειδί για την σωστή ηθική και πολιτική δράση.

Το πιο πρόσφατο βιβλίο *Hiding from Humanity (Η αποφυγή του ανθρώπινου στοιχείου)* του 2004, με υπότιτλο *Disgust, Shame and the Law (Αηδία, Αιδώς και Νόμος)*, αποτελεί θα λέγαμε προέκταση και εφαρμογή των θέσεων της Νουσμπάουμ

για τα συναισθήματα στο πεδίο της θεωρίας και της πρακτικής του δικαίου. Στηριζόμενη στις προγενέστερες μελέτες της και σε στοιχεία από την ψυχανάλυση, την σύγχρονη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία, καθώς και σε παραδείγματα από τη αμερικανική νομική πρακτική, η συγγραφέας προσπαθεί να δείξει πόσο η θεωρούμενη ψυχρή και αυστηρή συλλογιστική των νομοθετών, των δικαστών και όλων όσοι εμπλέκονται στις διαδικασίες διαμόρφωσης και απονομής της δικαιοσύνης επηρεάζεται από τις συναισθηματικές μας διαθέσεις και προδιαθέσεις. Η Νουσμπάουμ πιστεύει ακράδαντα ότι δεν πρέπει να θέλουμε να αποφύγουμε, ούτε να αποκρύψουμε από τους άλλους και από τους εαυτούς μας αυτή την τόσο ανθρώπινη διάστασή μας. Έτσι, ασχολείται με ερωτήματα που αφορούν την προαγωγή και την καλλιέργεια, μέσα στο πλαίσιο των φιλελεύθερων πολιτειών μας, εκείνων των συναισθημάτων που μπορούν να παίζουν θετικό ρόλο στην ανάπτυξη και την εφαρμογή νόμων δίκαιων, αλλά και ευαίσθητων απέναντι στις εγγενείς αδυναμίες της εύθραυστης ανθρώπινης κατάστασης.

Κυρίες και κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι, τιμώντας την Μάρθα Νουσμπάουμ το Πανεπιστήμιο Αθηνών υποδέχεται στην κοινότητά του την φιλόσοφο που ξεχωρίζει για την συμπαθητική, την συμπάσχουσα κατανόηση της ανθρώπινης φύσης. Χαιρετίζει την συμβολή της στην εμβάθυνση στην ελληνική φιλοσοφική κληρονομιά, κυρίως στη σκέψη του Αριστοτέλη και των Στωικών, αλλά όχι μόνο, και στην αξιοποίησή της στο πλαίσιο της σύγχρονης προβληματικής της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Αναγνωρίζει την φιλοσοφικά εμβριθή φιλόλογο και την φιλολογικά οξυδερκή φιλόσοφο που διδάσκει πώς να σκέφτεται και πώς να πράττει κανείς, διαβάζοντας, και διδασκόμενος έτσι για τη ζωή του, τους τραγικούς, τον Σενέκα, τον Χένρυ Τζαίμς, τον Προυστ, τον Μπέκετ. Ειδικότερα, το Τμήμα ΜΙΘΕ καλωσορίζει στους κόλπους του μια από τις επιφανέστερες εκπροσώπους της διεπιστημονικής προσέγγισης που επεξεργάζεται την πρωτότυπη και δημιουργική σύνδεση, δικαίου, ηθικής, πολιτικής και φιλολογικής σκέψης. Ευχόμαστε στην Καθηγήτρια Νουσμπάουμ μακροήμερευση και προσωπική διαρκή άνθηση, καθώς και την απρόσκοπτη συνέχιση του τόσο σημαντικού έργου της.

Dear Professor Nussbaum,

The University of Athens welcomes you as a member of its scientific and academic community. Today's honorary award is a small token of our admiration for your extraordinary achievement in combining philological expertise, philosophical insight, and moral and political sensibility. You have taught us how to read –read for life- and learn at the same time from philosophy, poetry and novels, how to approach Aristotle through Aeschylus and Sophocles, how to interpret Dickens drawing on Adam Smith, how to discern the particulars of moral life in Henry James, how to use Proust as an optical instrument which may reveal our own emotions. You have helped us discover or rediscover and cast a new light on the *Agamemnon*, the *Phaedrus*, the *Philoctetes*, the *Golden Bowl*, *Hard Times*, the poems of Walt Whitman, *A la recherche du temps perdu*, the music of Mahler. Through your many works, you have illustrated in a unique way what it means to be “finely aware and richly responsible”, in reading, in thinking and in acting. You have argued very persuasively that we can provide a new Aristotelian and Stoic basis for our liberal principles. Above all, you have shown to us how not to hide from our common humanity and how not to hide it from others, how to cultivate sympathy and compassion without which the moral law is blind and inert. You have explained most cogently and most eloquently why our dignity consists in how we deal with our common mortality, our fragility and vulnerability, and how in doing so we may express respect to every human being and to life itself. The members of the Department of Philosophy and History of Science are particularly looking forward to your cooperation and your contribution to their interdisciplinary ventures. We all wish you constant flourishing in your personal and professional life expecting you to go on producing excellent and pioneering work. Welcome to Athens, welcome to our University, welcome to our Department.

Στέλιος Βιρβιδάκης

13/12/2005

